

CÂTEVA PRECIZĂRI PRIVIND TOPOGRAFIA MONUMENTELOR DE LA *TIBISCUM*

*Doina Benea**, *Simona Regep***

* Universitatea de Vest din Timișoara; doinabenea@yahoo.co.uk

** Universitatea de Vest din Timișoara; simonaregep@yahoo.com

Abstract. The actual study aims to analyze the discovery site of epigraphic and artistic monuments found on ancient military or civil *Tibiscum* site. We have tried to identify the origin of the items found, and the way they were preserved in the discovery spot, other than the initial one. The way in which these monuments moved on the territory of *Tibiscum*, offer important informations for the ancient settlement history. The greatest number of reused monuments were discovered in the defence ditch found along the inner wall of the great Roman forth on eastern and northern sides, rarely inside the military vicus (inside buildings III and VIII), and in the civil settlement found on the right Timiș river bank (in the area of Apollo temple and in the Izvoare point).

We have not taken into discussion the devotional monuments, which we suspect that were dispatched from the Roman fort or perhaps from another public place with no archaeological background. Their number, being restricted so far.

Following the braking marks left on these monuments, one may deduce that they were brought from the original place and prepared to be included in the stone masonry of the outside wall on this side. Few were discovered inside the north eastern corner of the large Roman fort. In comparison with the other parts of the Roman fort where the presence of epigraphic monuments is irrelevant as the number of reutilised items included is concerned, in the outer wall the overwhelming number of inscriptions found on the eastern side sustains the assumption that this was the structure part of paramount importance. That side stretched along the settlement access route throughout a crossroad of the imperial road, pointing out that it was in use in that period, not yet precisely stated.

The use of funerary monumets from a necropolis in the rebuilding of a defence wall system represents the actual destruction of their most important feature, that of place identity. For the Roman men of law, the phenomenon of *violatio sepulchri* was of the outmost importance, being in the ancient times a problem with severe repercussions. According to Julius Paulus, the punishments were harsh, especially for high officials (*honestiores*) who were exiled on an island, while for lower classes (*humiliores*), forced mine labour was mentioned. No doubt that direct reference was made to the desecration of corpses and not to the destruction of the monument itself, destruction that was found anyway under the Roman law.

For *Tibiscum*, and Dacia subsequently, this moment could have been taken place only after Aurelian's withdrawal from the province, when in the Roman forth civilians took shelter, probably temporarily in case of defence emergencies.

The situation presented offers another analisis clue on the way in which local society continued to exist in the last decades of the 3rd century and the following one.

Keywords: Dacia, *Tibiscum*, epigraphic monuments, devotional bas-reliefs, reused monuments.

Cercetările arheologice întreprinse de-a lungul anilor, începând de la cele efectuate de către George G. MATEESCU în anii 1923–'24, apoi de către Marius MOGA în anii 1964–'76 și, în continuare, până în zilele noastre, au evidențiat mai multe complexe arheologice, precum castru și un *vicus* militar în punctul Zidină, apoi orașul antic aflat pe malul drept al râului Timiș, în punctul Iaz. În acest areal, lucrările de cercetare au constatat prezența în anumite sectoare a unor monumente epigrafice sau artistice dispuse în cantitate mai mare sau dimpotrivă, lipsind cu totul. Astfel, încât patrimoniul epigrafic, artistic și de arhitectură a ajuns să depășească peste 100 de piese întregi ori întregibile. Amplasamentul lor în teren atrage atenția asupra unor situații aparte determinate de prezența multora dintre acestea în poziție secundară, ca piese reutilizate.

Studiul de față își propune o analiză asupra locului de descoperire al monumentelor epigrafice sau artistice de pe teritoriul anticului *Tibiscum*, atât din mediul militar, cât și din cel civil. Analiza și-a propus identificarea pe cât posibil a locului de origine a unor piese, cât mai ales a modului lor de păstrare în locul în care au fost descoperite, uneori altul decât cel inițial. Aceste peregrinări ale monumentelor din piatră pe teritoriul anticului *Tibiscum* oferă informații importante pentru istoria antică generală a așezării. Se cuvine a remarca faptul că “peregrinarea” monumentelor de piatră epigrafice sau artistice (reliefuri, statui) de la *Tibiscum* a fost determinată în puține cazuri de spolierea monumentelor pentru împodobirea unor clădiri medievale ori moderne. Despre puține monumente avem indicii că au ajuns în colecții particulare consacrate¹. Ele apar mai ales în zidurile unor clădiri particulare din Caransebeș, iar un fragment de stelă funerară a fost încastrat în zidul conacului din Jupa. Există știri despre câteva piese care au apărut în elevația bisericii medievale din Caransebeș² etc.

Așa se face că majoritatea monumentelor din piatră au fost găsite pe arealul antic de la *Tibiscum*, chiar dacă nu în poziția lor originală, după cum se va constata. Demersul nostru încearcă stabilirea de fapt, când s-a produs în antichitate mișcarea monumentelor. Piese epigrafice s-au păstrat pe arealul complexului antic de la *Tibiscum*³.

Patrimoniul epigrafic provenind de la *Tibiscum* se păstrează în colecțiile a trei mari muzee: Timișoara, Lugoj, Caransebeș. Prezența lor în aceste muzee este legată de anumite perioade de cercetări sistematice efectuate la *Tibiscum*. De pildă, cele mai numeroase piese sunt păstrate la muzeul din Timișoara și aparțin perioadei cercetărilor efectuate de M. Moga și parțial Doina BENEĂ, între anii 1964–2012, pentru piesele de piatră romane cu caracter votiv din colecția muzeului de la Lugoj, acestea provin

¹ IDR, III, 1 consemnează prezența unor monumente în mediul particular.

² ILD, 2005, 195 - postament de statuie dedicat lui IOM, Iunonei, Minervei dar care putea fi adusă chiar și de la *Ulpia Traiana*.

³ Nu în toate cazurile există în literatura de specialitate indicii asupra locului exact de descoperire a monumentelor, se menționează doar că ele provin din șăpăturile din castru, la care uneori apare notat și anul descoperirii. Informații în literatura de specialitate nu se păstrează, ceea ce a îngreunat mult analiza pe care ne-am propus-o. Se conturează câteva zone cu o concentrație mare de monumente, cum ar fi în castrul mare, pe când în *vicus*-ul militar descoperirile de acest fel sunt mult mai rare.

din săpăturile efectuate de Dr. Ioan BOROȘ în anii 1923–'24 în așezarea civilă de la *Tibiscum*, unde au fost dezvelite într-un număr de 6 clădiri. În sfârșit, în bună măsură, patrimoniul muzeului caransebeșean s-a format în ultimele decenii, de când a fost inițiată cercetarea comună a sitului de către cele două muzee din Timișoara și Caransebeș (1976).

Se cuvine, a menționa de la început, că monumentele epigrafice sunt în cea mare parte fragmentare, sparte de obicei pe orizontală, uneori chiar în fragmente mici, ca și cum ar fi potrivite probabil pentru o zidărie. Ele apar amestecate pe teren, fragmente din monumente de marmură, calcar cochilifer sau calcar cristalin.

Monumentele epigrafice au fost descoperite în câteva puncte de pe arealul sitului antic atât din castru, cât și din așezarea civilă de pe malul stâng al râului Timiș⁴.

1. Castrul mare de la *Tibiscum*

Concentrația cea mai mare a fragmentelor de monumente epigrafice a fost constatată pe baza informațiilor din literatura de specialitate, în exteriorul castrului mare respectiv în imediata apropiere a incintei de pe latura de est, respectiv, căzute în zona șanțului de apărare.

Se cuvine a menționa că fortificația mare de la *Tibiscum* (cunoscută în publicații ca și castrul mare (IV)) avea un singur șanț de apărare cu o lățime de cca. 8 m, la care se adaugă **berma** din apropierea zidului de incintă, lată de 1,25–1,50 m. În general, la această fortificație se constată trei–patru etape de refacere, atât în interior, cât și la elementele defensive exterioare. Prima etapă de locuire a castrului mare apare la adâncimea de 0,90–1,10 m de la nivelul actual al solului, adâncime la care în umplutura șanțului au fost localizate și fragmente de inscripții. Aici, au fost descoperite cele mai numeroase fragmente de inscripții căzute, probabil, din zidul de incintă al castrului mare⁵. Ultimele descoperiri au fost constatate în anul 1978, cu ocazia dezafectării fundațiilor unui grajd al CAP cuprinzând mai ales, fragmente de monumente funerare⁶.

De-a lungul incintei de est a castrului au fost descoperite mai multe fragmente de monumente epigrafice.

Descoperirea în anul 1967 a două monumente, unul funerar și un altul votiv, în imediata apropiere a zidului de incintă de pe latura de est, în afara sa, a condus la publicarea de către M. Moga a unui studiu privind *pagus Tibiscensis*⁷, cu concluzii interesante la problematica în sine. Primul monument, era un altar funerar de marmură⁸ ridicat de *C. Caecilius Felix*, augustal al Coloniei (se subînțelege *Ulpia Traiana*), pentru soția sa *Valeria Crescentilla*, ceea ce sugerează că respectiva familie locuia la *Tibiscum*, deși personajul deținea funcții în capitala provinciei. Implicite, pe baza acestei informații, M. Moga sugera prezența unui *pagus* al coloniei *Ulpia Traiana* la *Tibiscum*, ceea ce este corect. Al doilea monument, de data aceasta votiv era dedicat lui Sol Ierhabol de către

⁴ Câteva piese fragmentare au fost incluse în zidăria bisericii medievale din centrul orașului Caransebeș.

⁵ Vezi Anexa, nr. 68-71 etc.

⁶ Petrovsky, Wollmann, 1979, *passim*.

⁷ Moga, 1970, p. 41-50.

⁸ Moga, 1970, p. 41-43; Anexa, nr. 25.

un veteran din garnizoana de la *Tibiscum*, *Aurelius Laecanius Paulinus*, decurion al Coloniei *Sarmizegetusa*⁹. Monumentul găsit în imediata apropiere a zidului de incintă de pe latura de est a suferit puține distrugereri, doar deasupra profilaturii superioare a altarului. În acest caz avem o situație interesantă și anume un fost militar din garnizoana tibiscensă stabilit aici, ajunge să dețină calitatea de decurion în Capitala provinciei. În ambele cazuri se constată că monumentele au fost reutilizate în construirea zidului de incintă al castrului mare de pe latura de est. Dislocarea lor din două locuri distincte: un templu și un cimitir și aducerea lor în același loc pentru repararea incintei de piatră a castrului dovedește faptul că locurile inițiale nu mai erau folosite, sau mai bine zis în funcțiune și astfel s-a procedat la dezafectarea lăcașurilor respective.

Semnificativă este concentrarea în dreptul porții de pe această latură unde se menționează mai multe piese sculpturale și epigrafice întregi remarcate cu mult timp în urmă, de către Constantin DAICOVICI, Ioachim MILOIA și ulterior și de M. Moga¹⁰.

Poarta castrului în discuție amplasată pe această latură este databilă în prima jumătate a secolului II (respectiv etapa de folosire a castrului mic II/2 cu incintă din piatră)¹¹ și care deducem că în timpul existenței și folosirii castrului mare (IV) era blocată și nu mai era în funcțiune, cum era firesc¹². Aici, fără a se putea menționa în vreun fel cum erau așezate, au apărut câteva monumente întregi, cum ar fi altarul votiv dedicat de *Laecanius Paulinus* lui IOM¹³, un coronament funerar cu doi lei funerari și un con de pin și alte două monumente epigrafice etc., indiciu al faptului că poarta respectivă a fost închisă la un moment dat¹⁴. Alături de alte monumente fragmentare neprecizate, ele formau probabil blocajul porții într-o epocă ulterioară¹⁵.

Mențiuni asupra descoperirii unor monumente întregi sau fragmentare căzute din zidul de incintă în afara castrului sunt altarele funerare ale lui *P. Ael. Claudianus*¹⁶, *Claudius M...* veteran din *Numerus Palmyrenorum*¹⁷, stela funerară a soldatului *Brisa-*

⁹ Anexa, nr. 5.

¹⁰ Daicovici, Miloia, 1930, p. 15. După modul în care secvențial M. Moga face referire la aceasta, deducem că ea a fost parțial dezvelită deja de prof. G. G. Mateescu, în anii 1923–'24. În timpul cercetărilor efectuate de M. Moga sunt menționate în primul raport și anumite descoperiri de monumente, în orice caz turnul de nord a porții a fost dezvelit ulterior, integral de D. Benea. (Benea, Bona, 1994, p. 33).

¹¹ Poarta era localizată la cca. 48 m de colțul de nord-est al castrului mare și reprezintă o etapă anterioară de locuire din timpul castrului mic cu incintă de piatră (II/2) (D. Benea) (Benea, Bona, 1994, p. 33).

¹² În punctul "Zidina" au existat în perioada secolelor II–III, mai multe fortificații, care s-au dezvoltat în decursul timpului, după cum urmează un *castellum* de pământ (60 × 60 m), apoi prin extindere castrul mic de pământ și apoi castrul mic cu incintă din piatră (II/1,2) datat până la mijlocul secolului II, o a treia fortificație de pământ la sud de prima (III), peste acestea în jurul anului 160 a fost ridicat castrul mare (IV -cu mai multe faze de refacere). Monumentele în discuție apar ca și amenajări ale unei faze romane târzii.

¹³ Anexa, nr. 6.

¹⁴ Daicovici, Miloia, 1930, p. 15; anexa, nr. 28, fragment de stela funerară.

¹⁵ Benea, Bona, 1994, p. 40-41.

¹⁶ Anexa, nr. 15.

nus Aulusanus din *coh. I Sagittariorum*¹⁸ etc., alături de alte fragmente de mici dimensiuni păstrându-se câteva litere doar, care fac greu inteligibil un text provenind de la monumente funerare, onorifice sau votive¹⁹.

De-a lungul zidului de incintă de est, un alt sector în care au apărut fragmente de monumente epigrafice a fost constatat pe culoarul nordic al porții praetoria a castrului mare. Culoarul fusese blocat printr-un zid lat de 1,90 m construit dintr-un parament de blocuri de calcar având în centru un emplecton din piatră de râu, piatră de carieră și mortar. În spațiul din spatele zidului pentru ridicarea nivelului de acces au fost aruncate fragmente de capitele de marmură, un stâlp miliar fragmentar, un con de pin funerar și un fragment de monument onorific²⁰. În momentul descoperirii culoarului am presupus, judecând după informațiile de care dispuneam la aceea dată²¹, că această blocare a avut loc la un moment în cursul secolului III (în timpul lui Caracalla, Gordianus III), după care, înspre mijlocul secolului III (domnia lui Gallienus), a avut loc o redeschidere a culoarului porții printr-o reamenajare²². Analiza întregului fond de monumente descoperit în castru ne obligă la o reevaluare a întregii interpretări.

Nu deținem niciun fel de informații asupra descoperirii unor monumente fragmentare la sud de *porta praetoria* a castrului mare, întrucât la nici 70 m sud de aceasta cursul fluctuant al râului Timiș a distrus o bună parte din castrul de la *Tibiscum*, foarte probabil încă din antichitate.

În interiorul castrului, în colțul de nord-est, sunt grupate trei clădiri construite din piatră, care au fost amplasate peste traseul viei *sagularis* și parțial peste *agger*-ul castrului, care nu mai era în funcțiune. Acesta este un indiciu de datare târzie a construirii respectivelor clădirilor, cu o destinație în bună parte, încă neclară²³. Ele se datează, în opinia noastră, în epoca romană târzie, fără a avea prea multe date în acest sens, decât faptul că ele nu mai respectă nimic din planimetria internă a castrelor romane, ceea ce ar corespunde unei perioade ulterioare mijlocului secolului III spre secolul următor.

Astfel, pe suprafața clădirii I, din interiorul fortificației, sunt amintite de M. Moga un număr semnificativ de fragmente de monumente funerare sau votive²⁴. Dintre acestea, cel mai inteligibil este un fragment dintr-o stela funerară care mai păstra literele *ex N. Pal.*, ceea ce denotă că invocația a fost pusă unui soldat din acest *numerus*²⁵. Însă cea mai importantă descoperire *in situ* este cărămida fixată în mortar la intrarea în clădirea I, care menționează numele lui *Mar(ius) Aurel(ianus) princeps n(umerii)*,

¹⁷ Anexa, nr. 17.

¹⁸ Anexa, nr. 19.

¹⁹ Anexa, nr. 29-31, 34-37, 39-42, 44-48.

²⁰ Anexa, nr. 65.

²¹ Cercetări D. Benea.

²² Benea, Bona, 1994, p. 41.

²³ Benea, 2016, *Castrele romane de la Tibiscum* (în pregătire).

²⁴ Anexa, nr. 14, 27, 38, 43, poate și 61. Pe anumite fragmente se observă prezența unor indicii legate de divinități palmyrene sau indivizi din această unitate.

²⁵ Anexa, nr. 14.

care a ridicat un portic pentru zei (*porticum deum stravit*)²⁶, indiciu al prezenței unui lăcaș de cult în acel loc. Având în vedere, prezența destul de densă a unor monumente privind divinități palmyrene în interiorul clădirii, dar și în exteriorul castrului în imediata apropiere s-a presupus pe bună dreptate, că edificiul era dedicat acestui pantheon spiritual²⁷.

În anul 1972, M. Moga publica patru tăblițe votive din marmură din care două aproape întregi și alte două fragmentare găsite în clădirea B²⁸, clădire situată în sectorul de nord-est al castrului mare.

În colecția muzeului din Lugoj se păstrează alte 3 plăcuțe votive publicate de mult, de prof. Dumitru TUDOR²⁹, care proveneau de la *Tibiscum*, fără alte informații asupra contextului descoperirii lor. Este posibil ca ele să provină din săpăturile efectuate în anul 1924 de Dr. I. Boroș sau G. G. Mateescu. De asemenea, C. Daicoviciu consemnează alte două piese întregi pe care le-ar fi văzut în perioada postbelică, care însă nu se mai regăsesc în colecția muzeului din Lugoj³⁰. Piesele descoperite în clădirea III din castrul mare, publicate de M. Moga, din care una întregă (15,5 × 14,5 × 1,6 cm), celelalte trei fragmentare nu sunt astfel singurele cunoscute ca provenind din situl antic³¹.

Piesa întregă prezintă iconografia divinității, doar cu un singur cavaler dispusă în trei registre orizontale, din care cel central este cel consacrat prin înfățișarea cavalerului în galop spre dreapta, având marea zeiță în fața calului³². În jurnalul întocmit în anul 1965, M. Moga consemna un fapt important și anume că piesa a fost descoperită cu ocazia unui sondaj efectuat în partea de nord a clădirii III. Sondajul și-a propus stabilirea stratigrafiei până la solul viu, basorelieful a fost surprins într-un nivel “databil în secolul II”, adică într-o etapă de locuire aparținând castrului mic din piatră³³. Prezența plăcuțelor votive în castru credem că nu este întâmplătoare, întrucât în prima jumătate și în cursul secolului II (nivelul unde a fost descoperită plăcuța - după informația lui M. Moga) corespunde castrului mic; aici staționa o unitate de traci: *cohors*

²⁶ Piso, Benea, 1999, nr. 8 = *ILD*, 2005, 213.

²⁷ Piso, Benea, 1999, nr. 8 cu comentariul respectiv, vezi și Marcu, 2004-2005, p. 75-105. În fața intrării în clădirea I, au fost descoperite de M. Moga două fragmente provenind de la statui de mari dimensiuni din marmură: o mână cu o pateră și un fragment de mână de la o statuie supradimensionată, poate legată de o reprezentare a lui Liber Pater(?).

²⁸ Clădirea B = **Clădirea III** în notările noastre. M. Moga, în timpul cercetărilor efectuate, a notat în rapoartele inițiale edificiul din imediata apropiere a *agger*-ului castrului mare cu **A = Clădirea I** și apoi a fost identificată și cercetată la 10 m spre vest clădirea a doua notată tehnic cu **B**; deducem că abia ulterior a fost identificată clădirea cu absidă, între cele două, care trebuie să fi fost denumită clădirea **C = Clădirea II** în lucrările noastre (Benea, Bona, 1994, p. 50-54).

²⁹ Tudor, 1939, p. 70-73 (*apud* Moga, 1972, p. 39).

³⁰ Daicoviciu, 1945, p. 148, nota 1.

³¹ Moga, 1972, p. 47 - se menționează și o altă piesă fragmentară descoperită în așezarea civilă de către M. Moga fără a se semnala contextul de descoperire (D: 1,5 × 2,5 × 1 cm).

³² Moga, 1972, p. 39-51.

³³ Benea, Bona, 1994, p. 52, nota 74.

I Thracum Sagittariorum, după cum rezultă din noile cercetări efectuate asupra acestei trupe.

Piesele în discuție sunt singurele, după știința noastră, descoperite până acum într-o clădire a unui castru evidențiind și valențele militare ale cultului.

Aspectul clădirii III din castrul mare, cu dimensiunile $34 \times 6,40$ m, împărțită în mai multe încăperi egale, sugerează identificarea aici, în ultima fază de locuire, a unei barăci cu intrarea dispusă spre vest de-a lungul drumului *via principalis sinistra* a castrului mare. Clădirea putea avea și o altă destinație. Dacă mențiunea lui M. Moga conform căreia plăcuțele votive provin dintr-un sondaj efectuat pentru un control stratigrafic la capătul nordic al clădirii înseamnă că plăcuțele votive provin din nivelurile anterioare ale castrului mare, dependente de castrul mic, de unde și datarea propusă de M. Moga pentru secolul II³⁴.

Nu deținem informații asupra descoperirii unor monumente de orice fel, de-a lungul zidului de incintă de pe latura de nord a castrului mare. M. Moga nu menționează, cu ocazia săpăturilor efectuate, prezența unor monumente căzute în șanțul de apărare sau pe traseul zidului de incintă în structura sa de construcție, cu excepția unor diferențe între sorturi de piatră utilizate respectiv blocuri de calcar fasonate la bază, alături de piatră de carieră gresie, granit și piatră de râu.

Doar, în colțul de nord-vest al castrului, în interior, M. Moga consemnează două fragmente de plăci votive dedicate lui Malagbel³⁵. În schimb, în afara colțului de nord-vest al castrului, în anul 1975, au fost descoperite împreună un relief votiv dedicat lui Juppiter și o inscripție închinată aceleiași divinități. Piesele se presupune că erau depuse într-un *sacellum* (?)³⁶.

Pe latura de vest a incintei castrului mare nu sunt menționate, până acum, urmele depunerii unor monumente fragmentare în structura zidurilor, cu o singură excepție - un fragment de placă votivă³⁷.

Pentru perioada anilor 1967-'72, când M. Moga a efectuat săpături în castru nu se menționează descoperiri de monumente, care pot fi localizate în vreun fel, pe teren³⁸. Piesele întregi sau fragmentare amintite în anexa noastră ar sugera, că în bună parte monumentele ar putea proveni, pentru anii 1969-'70, din *principia* castrului mare, care a fost dezvelită în această perioadă³⁹. Piesele menționate sunt în mare parte întregi și puțin afectate de spargere intenționată, dacă nu cumva au fost folosite astfel în anumite amenajări romane.

În rare cazuri s-au păstrat piese întregi și mai ales găsite *in situ* în mediul lor inițial. *Principia* castrului era locul consacrat în care erau depuse inscripțiile cu caracter oficial, onorific, pentru aceasta ele fiind amplasate, de obicei, în *basilica*, în preajma

³⁴ Benea, Bona, 1994, p. 52.

³⁵ Anexa, nr. 9, 12.

³⁶ Anexa, nr. 7, 77 - descoperite în anul 1975.

³⁷ Anexa, nr. 32.

³⁸ Se precizează doar "săpături în castru" și uneori anul descoperirii, dar acesta nu ajută prea mult la o identificare, nefiind cunoscute sectoarele din castru, unde s-au făcut săpături.

³⁹ Anexa, nr. 1, 4-6, 13, 18, 21-26 etc.

altarului central. Prea puține monumente sunt amintite în această ipostază la *Tibiscum*. Se cuvine a menționa în primul rând, altarul ridicat de *cohors I Sagittariorum* pentru împăratul Marcus Aurelius, descoperit de M. Moga fixat încă în peretele de vest al basilicii.

Un alt monument semnificativ este Coloana votivă dedicată lui *Mars Augustus* descoperită răsturnată în curtea basilicii.

Am menționa, de asemenea, câteva descoperiri provenind din *basilica principiei* castrului mare (vezi Anexa, nr. 60, de pildă).

În interiorul castrului, în două-trei cazuri, s-a constatat de noi reutilizarea unor monumente votive ca și suport în susținerea suspensurei. Astfel, într-o încăpere a armamentariei unde s-a introdus un sistem de încălzire cu *hypocaustum* a fost descoperit spart parțial un altar dedicat zeiței Minerva⁴⁰. Dedicantul, un *actarius* cu numele *Aurelius Candidianus* din *coh. I Vindelicorum*, dedică monumentul în sănătatea a doi împărați, probabil Caracalla și Geta. Mai multe piese fragmentare au fost descoperite în diferite puncte din *principia* în formă fragmentară⁴¹, între care se cuvine a menționa un altar fragmentar închinat împăratului Gordianus III din care se păstrau doar primele trei rânduri⁴².

De asemenea, izolat în castru, a fost găsit un altar adus probabil dintr-un templu al zeiței Minerva, un altar ridicat de *Valerius Rufinus actarius* în *Numerus Palmyrenorum*, pentru Minerva Augusta⁴³. El a fost reutilizat la construirea a sistemului cu *hypocaustum* într-o încăpere a clădirii IV din castrul mare.

2. *Vicus-ul militar*

În așezarea civilă, situația descoperirii unor monumente nu apare atât de evidentă, precum în castru. Putem presupune cu rezerva cuvenită că în bună măsură mai multe monumente, de data aceasta reliefuri votive au fost descoperite de către I. Boroș în partea de nord a *vicus*-lui militar în timpul săpăturilor sale și care se păstrează în colecția muzeului din Lugoj⁴⁴.

Piese descoperite într-un context clar sunt cele provenind din clădirea III, ele au fost găsite într-o încăpere de pe latura de vest a clădirii și aparțin, se pare, inventarului unui templu. Ele au fost descoperite în timpul cercetărilor efectuate de către M. Moga. O colonetă votivă închinată lui IOMD de către *Aelius Victorinus, decurio quaestoricius* al Coloniei *Apulum*, alături de capul unei statui supradimensionate din marmură a lui Juppiter, formează patrimoniul clădirii⁴⁵. Ambele piese au fost descoperite în încăperea centrală în cursul cercetărilor arheologice efectuate de M. Moga. Monumentul se datează în a doua jumătate a secolului II – înspre secolul III. Ele nu fuseseră reutilizate în clădirea respectivă, ci au fost găsite răsturnate în umplutura nivelului de locuire al camerei respective.

⁴⁰ Anexa, nr. 60.

⁴¹ Anexa, nr. 58 a, b; 59.

⁴² Anexa, nr. 67.

⁴³ Anexa, nr. 74.

⁴⁴ Vezi mai sus.

⁴⁵ Anexa, nr. 8, 78.

Un posibil altar votiv este semnalat de M. Moga, având ca loc de descoperire “lângă templu în așezarea civilă”⁴⁶.

Un mic postament de marmură pentru o statueta dedicată lui Liber Pater a fost descoperită în clădirea VIII din *vicus*. Dedicantul *Dignus* sau *Dius* cum a fost întregit numele personajului, sugerează un individ de condiție modestă, de origine probabil orientală.

O ultimă piesă ar fi un mic fragment de stelă funerară din marmură descoperit undeva pe teritoriul așezării civile⁴⁷.

Se conturează astfel o prima observație importantă și anume numărul mic de monumente care prezintă ca loc de proveniență *vicus*-ul militar (chiar dacă adăugăm aici și cele presupuse ca provenind din acest areal și păstrate la muzeul din Lugoj în număr de 10). În același timp, este evident că în arealul cercetat din așezarea civilă, a *vicus*-ului, exceptând clădirea III, nu deținem încă indicii asupra vreunui alt lăcaș de cult roman. O ultima mențiune credem că este necesară și anume nu s-au constatat pe arealul *vicus*-ului urme de spoliere a unor piese antice sau chiar de distrugere intenționată⁴⁸.

3. Monumente descoperite pe malul drept al râului Timiș

Informațiile epigrafice sunt destul de lapidare privind această parte a așezării civile. Ele se concentrează în două puncte de pe arealul așezării civile și anume templul lui Apollo și în preajma unor surse de apă antică.

Un loc distinct în peisajul pieselor epigrafice de la *Tibiscum* îl oferă cele două monumente votive închinată lui *Apollo Conservator* descoperite în perimetrul templului de la Iaz în poziție aproape *in situ*. Cele două inscripții descoperite în templul lui Apollo Conservator. Primul monument aproape intact a fost dedicată de tribunul *Septimius Diomedes*, comandantul lui *cohors I Vindelicorum* în momentul refacerii templului distrus de vechime.

A doua piesă, incizată pe o placă rotundă de marmură, dar fragmentară, a fost reconstituită succesiv pe măsura descoperirii fragmentelor. Monumentul a fost ridicat de *P. Ael. Gemellus* pentru Apollo Conservator în sănătatea împăratului Caracalla⁴⁹. Monumentul a fost dedicat în numele legatului consular al Daciei, *L. Marius Perpetuus*. Monumentele nu au fost îndepărtate de poziția lor inițială în care se aflau, chiar dacă probabil au fost răsturnate din locul ocupat inițial. Acest lucru sugerează faptul că împotriva lor nu a avut loc o acțiune de distrugere intenționată.

Un altorelief a unei nimfe executat în calcar destul de erodat a fost descoperit în preajma unor izvoare apropiate de zona periferică a orașului antic. Monumentul se păstrează actualmente în muzeul din Caransebeș⁵⁰.

⁴⁶ Anexa, nr. 33.

⁴⁷ Anexa, nr. 17.

⁴⁸ În acest sens am menționat prezența vasului de cult din marmora descoperit căzut în încăperea inițială a clădirii VII, care făcea parte probabil dintr-un *lararium*.

⁴⁹ Anexa, nr. 72, 73 - cu bibliografia aferentă. Templul lui Apollo se afla pe malul drept al râului Timiș, la cca. 3 km est de castru.

⁵⁰ Anexa, nr. 14.

* * *

Incursiunea efectuată asupra localizării fondului epigrafic și iconografic roman pe arealul așezării antice de la *Tibiscum* oferă posibilitatea unei analize intrinsece asupra “mișcării monumentelor” din locul lor inițial spre anumite locații în care au fost descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice.

De la început, se cuvine a menționa faptul că în castru se păstrează cantitatea covârșitoare a pieselor cu caracter epigrafic de natura funerară și votivă de la *Tibiscum*. Nu am luat în discuție monumentele cu caracter onorific, care bănuim au fost dislocate din castru, ori poate dintr-un alt loc public nesemnalat arheologic până în prezent. De fapt, numărul lor este mic, până în prezent. Cele mai numeroase descoperiri de monumente în bună măsură fragmentare se concentrează îndeosebi pe latura de est a castrului, în afara lui, căzute în șanțul de apărare al fortificației de unde au fost recuperate și pe cât posibil întregite în cele două *corpus*-uri epigrafice ale Daciei (*IDR*, III, 1 și *ILLD*). După modul în care au fost sparte se poate deduce că au fost aduse din locul inițial și pregătite pentru a fi incluse în zidăria incintei de pe această latură. Câteva dintre ele au fost descoperite și în interiorul colțului de nord-est al castrului mare. Față de celelalte zone ale castrului unde prezența monumentelor epigrafice este irelevantă ca număr de piese reutilizate, în structura zidurilor de incintă, numărul covârșitor de inscripții de pe latura de est denotă importanța majoră acordată acestui sector din castru. Latura respectivă era amplasată de-a lungul drumului de acces din așezare printr-o ramificație a drumului imperial, ceea ce atrage atenția că respectiva arteră de comunicație era în funcțiune la data respectivă, neprecizată încă riguros.

Atenția acordată acestei laturi trebuie să fi avut și o altă semnificație aparte deocamdată puțin evidențiată de săpăturile arheologice. Ea trebuie pusă în legătură cu contextul general al unei epoci în care a putut avea loc schimbarea locului “original” al monumentelor antice și aducerea lor în noua locație. Cele mai numeroase piese fragmentare sau întregi provin din mediul funerar⁵¹. Aducerea lor aici presupune mutarea lor dintr-un loc nu prea îndepărtat pentru noile amenajări determinate ale fortificației. Deocamdată, la *Tibiscum*, necropolele nu sunt chiar clar precizate pe teren.

Necropolele romane erau amplasate, conform uzanțelor juridice romane, la cca. 500–1000 m distanță de așezările antice de-a lungul celor patru drumuri antice, care străbăteau localitatea respectivă. Cum așezarea urbană de la *Tibiscum* era amplasată la intersecția celor două drumuri imperiale *Lederata–Tibiscum* și *Dierna–Tibiscum*, locația existentă era amplasată pe malul drept al râului Timiș, unde ulterior, de-a lungul acestuia s-a format municipiul antic *Tibiscum*, din timpul lui Septimius Severus.

Deocamdată este precizat arealul pe care îl ocupă **necropola de sud-est**, cunoscută ca o necropolă tumulară localizată la Iaz din punctul “Dâmb” dispusă de-a lungul drumului imperial *Dierna–Tibiscum*⁵². Locul respectiv era o terasă aflată la cca. 300–400 m, unde în anul 1977 au fost găsite câteva morminte romane de incinerare și un mormânt de inhumare⁵³.

⁵¹ Vezi Anexa în general.

⁵² Benea, Bona, 1994, *passim*.

⁵³ Benea, Bona, 1994, p. 117-118.

Logic, se conturează posibilitatea ca de-a lungul drumului *Tibiscum–Ulpia Traiana* să fi existat o a doua necropolă, cea de est, care însă nu este documentată pe teren, dar pe teren nu este delimitată nici întinderea orașului antic în acest sector și ca atare nu sunt semnalate descoperiri funerare⁵⁴.

Configurația terenului la vest de punctul Zidină sugerează posibilitatea existenței necropolei de vest de la *Tibiscum* sub actualul Triaj CFR Caransebeș, care să fi deservit *vicus*-ul militar și caestrele existente aici. Nu deținem nici un fel de informații arheologice încă. Ipoteza noastră se bazează, în principal, pe faptul că artera de comunicație principală aflată la vest de *Tibiscum* era pe drumul imperial *Lederata–Tibiscum*, iar spre sud, castrul mare era delimitat la marginea promontoriului Zidină de cursul râului Timiș, neexistând posibilitatea unei necropole, iar, înspre nord, pe malul stâng al râului Timiș, nu s-a constatat prezența unei căi de comunicație, care să permită formarea unei necropole pe malul stâng al râului, cum de altfel nu avem nici pe malul drept al râului.

Preluarea unor monumente funerare dintr-o necropolă pentru reutilizarea lor în refacerea unei fortificații reprezintă practic spolierea mormintelor de apanajul lor cel mai important și anume identitatea locului respectiv. Juriști romani au acordat o mare importanță fenomenului *violatio Sepulchri*, care reprezenta în antichitate o problemă gravă⁵⁵. Juristul Iulius Paulus oferă o descriere detaliată a fenomenului de profanare a unui mormânt cuprinzând diferite delictе de la mutarea anumitor obiecte în interiorul mormântului, spargerea și deschiderea mormântului, depunerea de obiecte străine în el, profanarea rămășițelor decedatului și expunerea acestora razelor soarelui⁵⁶. Iulius Paulus atrage atenția că pedepsele erau foarte aspre, pentru clasele superioare (*honestiores*) se prevedea exilarea pe o insulă, iar pentru clasele de jos (*humiliores*) era prevăzută munca forțată în mine. Desigur, referința directă privește profanarea cadavrului și nu a monumentului în sine, care însoțea mormântul respectiv, fenomen care probabil nu era apreciat ca fiind deosebit de grav, dar care intra sub incidența legii romane.

În cazul de față, la *Tibiscum* avem o astfel de situație clar evidențiată prin descoperirile de monumente epigrafice prezentate dislocate din locul lor inițial din cimitir pentru o altă destinație. Monumentele epigrafice așa cum au fost ele găsite erau căzute din zidul de incintă, în șanțul de apărare al fortificației, demonstrează în chip evident, noua lor destinația de **completare** ca și material de construcție din piatră în lucrările de reparații.

Deocamdată problema care se ridică este pe de o parte, locul de unde au fost

⁵⁴ Problema existenței acestei necropole nu a fost pusă de loc până acum în prezent de literatura de specialitate. Amplasarea ei trebuie apreciată a exista undeva între oraș și templul lui Apollo Conservator.

⁵⁵ Referiri la această problematică, cu analiză scurtă a izvoarelor literare, *vide* Mureșan, Mureșan, 2015, p. 305-307.

⁵⁶ I. Paulus; I, 21, 5: *Qui sepulchrum violaverint aut de sepulchro aliquid sustulerint, pro personarum qualitate aut in metallum dantur aut in insulam deportantur ...* (*apud* Mureșan, Mureșan, 2015, p. 305-307).

luate aceste piese, adică din ce necropolă, cea de est sau cea de vest, lucru greu de reconstituit și aproape imposibil de realizat în această etapă de lucru. Ar trebui să presupunem ipotetic că din cea mai apropiată de castru, respectiv cea de vest, era aceea care adăpostea în cea mai mare parte morminte de palmyreni, dar și alte elemente provenind din garnizoana tibiscensă (traci, chiar romani etc.)⁵⁷.

Pe de altă parte însă spolierea mormintelor de monumentele care le însoțeau reprezenta un delict grav, pedepsit de lege. Dar, în situația de față sugerează și argumentează, în același timp, faptul că necropola respectivă era abandonată și implicit nu mai existau urmași care să se ocupe de mormintele familiare. Numai o astfel de situație, putea permite accesul la spolierea mormintelor fără intervenția juridică a autorităților romane. Pentru *Tibiscum*, și Dacia implicit, acest moment, putea avea loc numai după retragerea romană din provincie, când în castru se adăposteau locuitorii din așezarea civilă, probabil doar temporar, în caz de nevoi stringente de apărare.

Elemente de datare riguroasă lipsesc deocamdată, care să dovedească momentul în care a avut loc folosirea monumentelor în structura unor ziduri antice. Dar, prin comparație cu descoperiri similare din provinciile învecinate sau chiar de pe teritoriul fostei provincii Dacia (*Porolissum, Potaissa* etc., de pildă) considerăm posibilă datarea și la *Tibiscum* a unui fenomen similar.

Pentru *Tibiscum* se conturează o particularitate aparte și anume concentrarea acestor descoperiri cu deosebire pe latura de est a fortificației, atât în exteriorul, cât și în interiorul acesteia, ceea ce poate evidenția nevoia **acută** de reparații a sectorului în cauză, într-un moment dat al existenței sale.

Partea de est a fortificației a fost timp îndelungat supusă unor amenajări constructive intense, care cu timpul au conturat existența unor clădiri construite din piatră (notate tehnic: I–IV) al căror amplasament numai respectă nimic din structură riguroasă a unui castru roman, respectiv agger, via sagularis, care sunt **riguros distruse** de noile construcții, ce la rândul lor nu mai respectă nimic din planul unor clădiri cu caracter special precum *horrea, valetudinaria, barăci*, chiar a unui *praetorium* sau *principia*. Dificultatea aceasta de a identifica destinația celor patru clădiri care nu-și găsesc analogii în lumea militară romană constituie un indiciu că ele au fost realizate într-o vreme, când principiile care se aflau la baza castramentăției nu mai erau în uzanță.

În atare situație, se conturează ipoteza că reutilizarea monumentelor antice a fost impusă de anumite măsuri stringente de apărare a castrului în sectorul amintit, care devenise vulnerabil la un moment, după anumite distrugerii. Din lipsă de timp, poate materialul de construcție cel mai la îndemână a fost procurarea lui dintr-o necropolă și ca urmare, adaptarea prin spargerea lui în fragmente potrivite în zidăria incintei de răsărit a părut firească. O astfel de activitate nu putea avea loc decât atunci, când spațiul respectiv nu mai era sub o autoritate romană, iar cei care comiteau acest sacrilegiu reprezentau o comunitate care nu mai avea o legătură de rudenie cu cei îngropați în necropolă.

Vedem aici, populație locală civilă de sorginte daco-romană din *vicus* (o populație amestecată), care cunoștea însă, încă tehnicile de lucru romane, pe care le-au

⁵⁷ Vezi Anexa.

urmat în construcțiile realizate. Comunitatea din așezare era formată din acele elemente de populație latinofonă rămase după retragerea autorităților romane. Faptul că, în secolul IV pe teritoriul *vicus*-ului s-au descoperit cca. 28 de monede, alături de un tezaur de monede datând în secol IV, iar în castru s-au descoperit doar 2–3 piese demonstrează în chip evident că locuirea permanentă și activitatea economică avea loc în așezare, iar în castru, comunitatea se retrăgea doar temporar, în caz de nevoi de siguranță, ceea ce explică poate într-un fel sectorul construit în piatră, alături de *principia*, doar în partea de est a fortificației, față de restul suprafeței militare, unde se constată doar amenajări de tip bordei. Dacă raționamentul este corect atunci, vedem aceasta ca singura posibilitate care exista, cândva în secolul IV, de organizare a apărării castrului, mai mult aceasta argumentează în continuare, folosirea drumului pavat ca singura cale de comunicație în așezare, dar, mai mult înțelegem utilizarea la maxim a sectorului de est, din castru.

Problema următoare care poate și trebuie să fie invocată este aceea dacă spolierea monumentelor funerare putea fi considerată o acțiune izolată apărută pe moment în comunitatea locală din lipsă de material de construcție sau dimpotrivă, ea reprezintă o modalitate acceptată pe arii mai întinse urmare a deciziei unei autorități imperiale romane? De ce menționăm acest lucru? Întrucât, în provinciile Imperiului Roman târziu, astfel de fenomene aveau loc în mod curent, determinate, poate și din rațiuni politico-spirituale ale epocii⁵⁸, apar la prima vedere greu de acceptat, într-o provincie abandonată a Imperiului Roman, cum a fost Dacia. Numai că, astfel de fenomene de violare a mormintelor apar frecvent pe teritoriul Daciei Romane și lista lor este impunătoare⁵⁹, dar în literatura de specialitate se apreciază că fenomenul a avut loc de regulă la mijlocul secolului III sau imediat după această perioadă datorită instabilității politice⁶⁰. Nimeni nu-și pune însă problema, dacă în condițiile existenței provinciei romane Dacia, cineva îndrăznește să recurgă la distrugerea mormintelor prin mutarea pietrelor de la locul lor inițial și mai ales distrugerea lor, pentru a fi folosite ca material de construcție, violând astfel locul mormintelor, pentru care existau pedepse foarte aspre⁶¹, ceea ce este acceptat și chiar susținut de literatura modernă românească, mai ales. Acest lucru înseamnă că comunitatea respectivă nu mai dispunea de surse de material de construcție din piatră din cariere locale, ne referim la gresie, granit. În schimb, piatra de râu se găsea încă, având cursul râului Timiș, ce curgea în apropiere, care însă a fost evitată. Lipsa pietrei de construcție pentru refacerea zidului de incintă al castrului devine o problemă majoră pentru existența comunității, care a recurs la singura posibilitate pe care a avut-o la dispoziție, preluarea monumentelor funerare din cimitire, la care se adaugă și un alt aspect, și anume și preluarea unor vestigii epigrafice votive, în același scop.

În acest caz, situația prezintă de asemenea, iarăși, o particularitate și anume se constată o preferință pentru divinitățile palmyrene (Bel, Malagbel, Ierhabol), dar și

⁵⁸ Benea, Hica, 2004, *passim*.

⁵⁹ Benea, Hica, 2004, p. 86-98.

⁶⁰ Hugel, 2003, *passim*.

⁶¹ Vezi mai sus.

divinități consacrate ale Triadei Capitoline (IOM, Minerva), sau cu largă răspândire precum cultul lui Liber Pater, Venus, Epona etc., alături de cele consacrate geniului protector al unității de palmyreni și ai cohorței auxiliare. Acest lucru demonstrează dezafectarea unor lăcașe de cult ale divinităților în cauză pentru aceleași scopuri de refacere a unor părți din castrul mare. Desigur, primul aspect valabil și în acest caz, ar fi acela că nu mai existau adoratori ai cultelor palmyrene în castru și așezare și nici ai cultelor romane tradiționale oficiale. Și ca atare, s-a trecut la spolierea templelor respective abandonate de adoratori.

Dintr-odată însă aici apar mai multe aspecte care contrazic o astfel de supoziție și anume legislația religioasă a sec. IV, începând mai ales cu împăratul Constantius II, care încuraja un astfel de fenomen în încercarea de sprijinire a religiei creștine⁶².

Apoi, pe teren, în *vicus* nu s-a constatat **încă** nici un templu pentru divinitățile palmyrene, ori pentru Liber Pater pe lângă cel presupus închinat lui IOM. Este, adevărat însă că inscripția din pavimentul intrării în Clădirea I din castrul mare, menționează un *princeps* al unui *numerus* care a pus un portic pentru (clădirea) zeilor (*porticum deum stravit*), ceea ce ar sugera prezența în castru a unui astfel de lăcaș de cult, cândva în ultimele decenii ale secolului III, cam între epoca premergătoare celei a domniei lui Gallienus și în anii care au urmat după aceea. Se conturează astfel, posibilitatea ca o bună parte a reliefulor votive și a inscripțiilor cu acest caracter să fi fost adăpostite în interiorul castrului. O astfel de posibilitate logică, la prima vedere este greu de argumentat pentru că lipsesc cu totul elemente de datare clară, precisă pentru situația respectivă. Prezența în Clădirea I din castrul mare a unor fragmente de statui ce pot fi atribuite zeului Liber Pater sugerează folosirea edificiului respectiv în ultima sa fază de locuire ca loc de păstrare a monumentelor votive din așezare într-o primă etapă, pentru ca în ultimii ani de folosire a castrului și implicit a Clădirii I să se constate distrugerea statuiilor și chiar a inscripțiilor din interior⁶³, ceea ce corespunde epocii romane târzii.

Pentru astfel de manifestări sunt cunoscute mai multe spargerii intenționate sau chiar păstrarea integrală a unor piese în interiorul fortificațiilor romane târzii de pe malul de nord al Dunării, cum ar fi de pildă: descoperirea în cetatea de la Hinova, de secol IV, a unor reliefuli de calcar reprezentând pe Pan, zeul Mithras sau statuete ale lui Venus⁶⁴; în cetatea romană târzie de la *Dierna*, un relief fragmentar dedicat lui Mithras, cu inscripție pusă de un soldat din legiunea XXI Primigenia⁶⁵; iar, în ultimul nivel de locuire al castrului de la Pojejena, au apărut mai multe fragmente de reliefuli mithriace⁶⁶.

⁶² Benea, Hica, 2004, p. 98-102.

⁶³ Piso, Benea, 1999, p. 91-106.

⁶⁴ Începutul funcționării cetății este pus în legătură cu vizita lui Diocletianus din anul 303 (cf. Davidescu, 1989, p. 31). O monedă de la Maximianus, colegul lui Diocletianus, a fost descoperită depusă în mortarul zidului de cărămidă al barăcilor soldaților.

⁶⁵ IDR, III, 1, 36.

⁶⁶ Gudea, Bozu, 1977, p. 117-130; Gudea, Bozu, 1979, p. 333-343; Gudea, Bozu, 1977, nr. 1 - relieful păstrat în cea mai mare parte la Muzeul National de la Budapesta, a fost descoperit în anul 1896 și reprezintă scena consacrată a tauroctoniei. Un relief aproape similar ar fi fost văzut de TÉGLÁS Gábor în anul 1902, piesa este actualmente pierdută (piesa nr. 2 din catalogul realizat de cei doi autori). Tot o descoperire veche este fragmentul de relief păstrat în Muzeul

Cu certitudine doar piesele fragmentare nr. 5–14 provin din castru, din timpul cercetărilor efectuate de către Nicolae GUDEA și Ovidiu BOZU în anul 1976, iar din această piesa 13 reprezintă un fragment de statueta înfățișând capul lui Mithras realizat din marmură de bună calitate ($I = 4,5 \times 3,5 \times 3,5$ cm)⁶⁷. Autorii datează piesele votive în răstimpul cuprins între anii 150 (momentul construirii în piatră a castrului) și anul 250, nedepășind veacul al III-lea⁶⁸. M. Pintilie într-o lucrare și-a propus prezentarea unui mic *corpus* al edificiilor de cult mithriace din Dacia, listă în care a inclus cu oarecare ezitări și descoperirea de la Pojejena⁶⁹. Reținerea autoarei venea din observația pertinentă că este discutabilă supoziția existenței unui sanctuar mithriac în interiorul unei fortificații romane, ceea ce este corect și în opinia noastră. Dar, în epoca romană târzie acest lucru apare plauzibil prin faptul, că odată cu legalizarea creștinismului în anul 313 și mai apoi, dispar multe culte tradiționale romane ori de altă sorginte, evidențindu-se așa cum observăm, mai ales religiile cu puternic caracter local sau cu largă răspândire cum a fost cel oriental al lui Mithras, din secolul IV. Această perioadă, putea oferi cadrul propice în care soldații, în castru, își practicau propriile culte religioase. Prezența numeroaselor fragmente provenind de la mai multe reliefuri descoperite în turnul de nord-est ar putea sugera **altceva**: un moment cronologic care urmează și anume acela, când legislația creștină primește un caracter deschis antipăgân și are loc un proces de distrugere directă a monumentelor antice, pentru desacralizarea lor, lucru care trebuie să se fi petrecut la două-trei decenii după momentele de coexistență probabil pașnică între practicanții religiilor creștine și tradiționale romane, orientale etc.⁷⁰.

Așadar, cam în toate fortificațiile romane târzii de pe linia Dunării se constată prezența unor piese votive aparținând unor divinități cu mare audiență, în rândul populației. Venus – ca divinitate protectoare a casei, alături de Liber Pater sau acoliții săi precum Pan sau genii protectoare ale locului sunt prezente în rândul soldaților *limitanei* recrutați din cadrul populației locale. Dar nu mai apar deloc, **divinitățile romane oficiale consacrate precum Iuppiter, Minerva, Iuno** etc.

Menținerea unor forme de manifestare cultică romană se îndreaptă spre acele divinități, care corespund mentalității individului și a familiei sale, dar în care nu își mai găsesc loc cultele oficiale romane. *Venus* și *Liber Pater, geniile protectoare* sunt divinități apropiate, care în timpul provinciei Dacia prin formele lor de manifestare - teracote (în cazul lui Venus) și reliefuri votive (în cazul lui Liber și a acoliților săi), sau statuete de bronz - reflectă o anumită specificitate a manifestărilor spirituale care

Județean din Lugoj cu un fragment de inscripție ...*MESO* provenind probabil din vechea colecție a lui G. Georgescu formată chiar din piese provenind din zona castrului (piesa nr. 3). În sfârșit, într-o colecție particulară din Timișoara se păstrează un relief păstrat parțial cu inscripția *DIZO. POSIDON...* publicat în *IDR*, III, 1 (piesa nr. 4). Pentru ultimele trei piese votive nu deținem informații privind locul exact de descoperire de pe teritoriul castrului sau a așezării de la Pojejena.

⁶⁷ Gudea, Bozu, 1977, nr. 13.

⁶⁸ Gudea, Bozu, 1977, p. 129.

⁶⁹ Pintilie, 1999-2000, p. 238.

⁷⁰ Benea, 2013, p. 365-370.

s-au perpetuat în timp în epoca romană târzie⁷¹.

Dacă ar trebui să apreciem numeric, s-ar constata că cea mai mare audiență o avea cultul lui *Mithras* prezent în toate cetățile, cu excepția celei de la Gornea, ceea ce demonstrează răspândirea amplă a acestui cult în secolul IV, în mediul militar al Imperiului, alături de creștinism. Descoperirile arheologice constatate în secolul IV, în vestul Imperiului Roman, evidențiază o diminuare a edificiilor de cult păgâne afectate direct ca număr. Astfel, de pildă, în *Dalmatia*, din 33 de temple mithriace mai erau în funcțiune 5 (Arupium, Dardagana, Jajce, Potoci, Konjic), în *Noricum*, din 33 de sanctuare mai funcționau 3: Lentia, Ponce Aeni, Schachadorf), *Pannonia* din 42 doar 4 mai prezintă urme de activitate: (Poetovio (2, 3) și Fertőrákos, Aquincum)⁷². Aceste date sugerează o reducere substanțială a activității sanctuarelor respective. Cazul manifestărilor de cult mithriac reduse la cca. 11,6% în provinciile respective dovedește, totuși, menținerea mult diminuată a religiei în activitate. Prezența unor fenomene religioase din spațiul nord-dunărean (respectiv de la *Tibiscum* și nu numai) similare cu altele, de aceeași factură din provinciile sud-dunărene ale Imperiului Roman târziu, trebuie considerate indicii în argumentarea, cel puțin sub raport religios, de respectare a anumitor forme de jurisdicție venite din Imperiu.

Revenind la descoperirile constatate la *Tibiscum* în urma analizei asupra locului descoperirii monumentelor epigrafice și votive antice constatăm existența a cel puțin două etape evolutive în acest proces acele cărei începuturi datează probabil din ultimii anii de existență a provinciei Dacia sau imediat după aceasta.

Într-o prima etapă, spre sfârșitul existenței provinciei Dacia, **castrul roman** devine “depozitarul” și “păstrătorul” valorilor spirituale religioase ale așezării tibiscense aduse din temple. În interiorul castrului exista încă o garnizoană militară din care făcea parte și un *numerus* amintit pe cărămida incizată fixată în pragul intrării în **Clădirea I**⁷³. Precizări mai riguroase în timp nu sunt posibile. În orice caz, existența aici a unor monumente votive dedicate cultelor palmyrene și romane este indubitabilă, argumentând strângerea lor probabil din lăcașurile de cult din așezarea vicană, necunoscute încă prin săpături arheologice. Situația trebuie să se fi prelungit câtva timp sau chiar decenii după abandonarea provinciei. Judecând după faptul că în ultimul nivel de locuire din *vicus* nu s-au constatat urme ale unor incendii violente, ci doar un nivel de dărâmtură lentă alături de apariția unor delimitări de spații mici, în interiorul caselor făcute cu piatră de râu legată cu lut, putem presupune o ruinare lentă a vieții în așezare.

În a doua etapă se constată o grijă aparte pentru jumătatea estică a castrului, care este refăcută, cu monumente funerare sparte intenționat și plasate în zidul de incintă, căzute apoi cu trecerea timpului în șanțul de apărare al castrului. Preluarea materialului funerar pentru reutilizare trebuie să se fi făcut din necropola cea mai apropiată, cea de vest, de lângă locul în care era amplasat castrul mare. Fenomenul este cunoscut în secolul IV în provinciile sud-dunărene ale Imperiului Roman, dar se constată că el

⁷¹ Benea, 2013, p. 370.

⁷² Bratoș, 1996, p. 316, nota 63; Benea, Hica, 2004, p. 36.

⁷³ Vezi notele 26–27.

este cunoscut în fosta provincie Dacia, nu numai la *Tibiscum*, dar și în alte 21 de castru din teritoriul acesteia, cu aproximativ aceleași amplasamente blocări de porți, refaceri ale incintei etc.

Șansa de a descoperi această situație la *Tibiscum* a fost determinată în principal de faptul că peste **complexul antic** în decursul veacurilor nu s-a suprapus nici o așezare urbană medievală sau modernă, care să producă schimbări sensibile în stratigrafia locului. Situația constatată în cazul de față oferă credem încă un indiciu de analiză asupra modului în care societatea locală continuat să existe în ultimele decenii ale secolului III și în cel următor.

Anexa 1. Descoperiri de monumente epigrafice localizate pe teritoriul anticului *Tibiscum*

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
1	Lespede onorifică	placă fragmentară; D: 18 × 26 × 2 cm; marmură	tabel cu numele unor militari ofițeri (centurion, decurioni)	militar		1970, săpăturile desfășurate în castru	<i>IDR</i> , III, 1, 129
2.	Altar onorific pentru împăratul Marcus Aurelius	fragmentar; D: 130 × 100 × 60 cm; gresie calcaroasă	<i>Cohors I Sagittariorum</i>	militar	165	1972, <i>in situ</i> în basilica din principia	<i>IDR</i> , III, 1, 130
3.	Altar votiv dedicat lui <i>Belus deus Palmyrenus</i>	fragmentar, despicat pe verticală în două bucăți; D: 1,52 × 55 × 37 cm; 2,8 × 28 × 31 cm; marmură	<i>Ael. Zabdiol</i>	<i>arm.custos ex. N.Pal.</i>	sec. II	1. în castru, într-un sanț pt. conducta de gaz; 2. în săpăturile în castru din anul 1969	<i>IDR</i> , III, 1, 134/1 (MC), 2 (MNB)
4.	Altar votiv dedicat <i>Dis. Patris</i>	fragmentar, lipsă partea inferioară a monument. D: 47 × 27 × 18 cm; piatră calcaroasă	<i>Atrius Marcel.</i>	<i>n/Palm.Ti/b(iscensium)</i>		în castru?; loc neprecizat	<i>IDR</i> , III, 1, 135
5.	Lespede votivă pentru <i>Genio N. Palm. Tib. et cohortis, pro sal. Augg.NN.</i>	placă spartă vertical în trei fragmente (marginea stângă lipsă); D: 15 × 26 × 2,5 cm; marmură	<i>P. Ael Servius</i>	<i>vet ex optio.</i>	211-212	în castru cu ocazia săpăturilor; loc neprecizat	<i>IDR</i> , III, 1, 136
6.	Altar votiv dedicat <i>Deo Soli Ierhaboli, Pro salutem DD.NN. AUGG.</i>	distrusă profilatura superioară; D: 140 × 70 × 50 cm; marmură	<i>Aurelius Laecanius Paulinus</i>	<i>vet. ex. custos armorum Coh.I Vind.</i>	211-212	săpături în castru 1967, loc neprecizat	<i>IDR</i> , III, 1, 137
7.	Altar votiv dedicat <i>I.O.M.</i>	distrusă profilatura inferioară a monum. și o parte a câmpului inscripției; D: 69 × 41 × 31 cm; marmură	<i>Lecanius Paulinus</i>	<i>veteranus</i>	începutul sec. III	descoperit în 1967 în săpătura din fața porții de est a castrului mic (probabil). Ajustare pentru zidărie	<i>IDR</i> , III, 1, 138
8.	Altar votiv dedicat <i>I.O.M.</i>	calcar	<i>P...Antoninus</i>	civil(?)		în afara castrului, la colțul de nord-vest alături de relief votiv reprez. pe Jupiter	<i>IDR</i> , III, 1, 138a

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
9.	Colonetă votivă dedicată <i>I.O.M.D.</i> (?)	colonetă de marmură, cu partea superioară distrusă, la fel baza, pentru ajustare într-o construcție; D: 1=60 cm, d=19 cm	<i>Ael. Victorinus</i>	<i>dec. quaeistoriciu s col. Apulensis</i>	sec. II/2 - III	clădirea III de pe latura de vest a vicus-ului militar, în încăperea centrală	<i>IDR</i> , III, 1, 140
10.	Placă votivă dedicată lui <i>Malagbel</i>	fragment, se păstrează o porțiune din partea stângă a monum.; D: 18 × 8,5 × 3 cm, placă de marmură	<i>Ael. V(ictorinus)?</i>	civil?		colțul de nord-vest al castrului, în interior	<i>IDR</i> , III, 1, 143
11.	Coloană votivă dedicată lui <i>Mars Augusti</i> D<D> N<N>	lipsă capitel și o parte din bază; D: 1=232 cm, d=35 cm; coloana de marmură	text martelat pentru dedicanți			în <i>pricipia</i> castrului, în anul 1968	<i>IDR</i> , III, 1, 144 = <i>ILD</i> , 2005, 201
12.	Altar votiv pentru <i>Silvanus Domesticus</i>	fragmentar; distrusă partea inf. a monum. cu profilatura, colțul stâng al capitelului; D: 27 × 18 × 10 cm; gresie nisipoasă	<i>M. Pr...</i>	civil?		în ruinele castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 146
13.	Placă votivă dedicată lui <i>Au(ri)bus) Dei</i>	fragment, se păstrează colțul din stânga; D: 17 × 13,5 × 4,5 cm; marmură				în interiorul castrului lângă colțul de nord-vest	<i>IDR</i> , III, 1, 143 + 148 = <i>ILD</i> , 2005, 208
14.	Fragment placă votivă	se păstrează două fragmente; Ajustate pentru fixare în zidărie) D: 28 × 18 × 6 cm; 20 × 17 × 6 cm; marmură	<i>/Deo M/ALAG/ belo pr/ .PR/ O SAL. DDD./NNN./UGGG. ...VIUS</i>	veteran poate <i>P. Ael. Servius</i>	epoca Severilor	descoperit în timpul săpăturilor în castru, loc neprecizat	<i>IDR</i> , III, 1, 142 + 149 = <i>ILD</i> , 2005, 207
15.	Altar neterminat	fragmentar; D: 32 × 14 × 13 cm; marmură		civil ?		descoperit în clădirea I din colțul de nord-est al castrului mare	<i>IDR</i> , III, 1, 151
16.	Altar funerar	păstrat integral, doar ciobită profilatura; D: 77 × 45 × 25 cm; calcar	<i>P. Ael. Claudianus</i>	<i>miles Num. Palm. Tib.</i>	sec. II/2 - III	descoperit pe latura de est a castrului, în exterior	<i>IDR</i> , III, 1, 153

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
17.	Stelă funerară <i>D.M.</i>	fragment, partea superioară a monumentului complet distrusă, probabil cu bustul defunctului; D: 25 × 27 × 12 cm; calcar	<i>Aelius Male</i>	<i>miles N. Pal. vix an</i>	sec. II	descoperit în castru în timpul săpăturilor	<i>IDR</i> , III, 1, 155
18.	Stelă funerară <i>D.M.</i>	fragmentară, distrușe complet reprezentarea defuncțiilor și partea inferioară a monument.; D: 68 × 80 × 25 cm; calcar	<i>Ael. Sebl. Aeliae Sa...</i>	<i>N. Maur. Tib.</i>	sec. II/2 - III	descoperit în săpătura din castru, în anul 1969	<i>IDR</i> , III, 1, 156
19.	Stelă funerară <i>D...</i>	fragment, se păstrează colțul din stânga sus al monument.; D: 27 × 16 × 6 cm; marmură	<i>P. Ae/ll(ius)...</i>			din așezarea civilă de lângă castru, loc neprecizat	<i>IDR</i> , III, 1, 158
20.	Stelă funerară <i>D.M.</i>	fragmentară, spartă în partea dreaptă sus; D: 138 × 43 × 30 cm; andezit cenușiu	<i>Antonius Marcus et Val. Iulianus</i>	<i>militex Palmyra</i>		descoperit în 1967, în săpătura din castru	<i>IDR</i> , III, 1, 160
21.	Stelă funerară <i>D.M.</i>	fragment, monum. spart pe orizontală probabil în trei fragmente, se păstrează doar cel de mijloc (cu o parte a registrului iconografic și primele 3 rânduri ale textului); D: 1: 75 cm; l: 75 cm; g: 26 cm; calcar	<i>Brisantius Aulusanus</i>	<i>miles Coh I /Sag./ și nu Vindelico-rum (probabil)</i>		zidul de incintă al castrului mare, neprecizat, în anul 1964	<i>IDR</i> , III, 1, 163
22.	Altar funerar	fragmentar; D: 86 × 58 × 30 cm; augit cenușiu	<i>Claudius M...</i>	<i>Vet. N. Palm Tib.</i>	sec. II/2 - III	pe latura de est a castrului, în exterior	<i>IDR</i> , III, 1, 164
23.	Altar funerar	fragmentar, distruș colțul dreapta sus, spart pe orizontală în două fragmente pentru a fi utilizat în zidărie; D: 116 × 55 × 32 cm; calcar	<i>Flavius Quintus pri(nceps) ex Maro</i>	civil?		în săpăturile din castru	<i>IDR</i> , III, 1, 165
24.	Stelă funerară (bilingvă -latină și palmyreniană)	fragmentară, partea stângă a monum. spartă pe verticală; D: 116 × 44 × 9 cm; calcar	<i>Nesex Ierthei</i> , monum. ridicat de frații Malchus et Iertheus	<i>ex. N. Pal.</i>	sec. II	descoperit în săpătura în castru, anul 1967	<i>IDR</i> , III, 1, 167

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
25.	Lespede funerară	fragmentară, se păstrează colțul stâng sus; D: 20 × 21 × 4 cm; calcar	<i>Procula Batava</i>	civil		din săpătură castru (M. Moga)	<i>IDR</i> , III, 1, 168
26.	Placă funerară (bilingvă - latină și palmyreniană)	fragment; grafie cu litere alungite; D: 30 × 40 × 9 cm; gresie calcaroasă	numele dedicantului nu se păstrează. Monum. ridicat de <i>Themhes...</i> pentru fratele său	ex./N./ <i>Palmyren</i> militar	sec. II	săpăturile din castru	<i>IDR</i> , III, 1, 170
27.	Altar funerar	întreg, partea inferioară spartă și restaurată; D: 122 × 56 × 46 cm; marmură	<i>Valeria Crescentilla</i> , ridicat de <i>C. Caecilius Felix</i>	<i>augustalis</i> <i>Coloniae</i> civil		săpătură în castru, în anul 1967 (M. Moga)	<i>IDR</i> , III, 1, 171; Moga, 1971, p. 42-43
28.	Altar funerar	fragmentară, câmpul inscripției organiz. în 2 registre verticale; D: 86 × 66 × 27 cm; gresie calcaroasă	dedicat lui <i>Dislaria</i>	<i>librarius</i> N. <i>M.aur. Tib.</i>	sec. II/2 - III	săpătura în castru	<i>IDR</i> , III, 1, 172
29.	Stelă funerară	fragment, piesa spartă în multe fragmente pentru a fi folosită la zidărie; D: 24 × 11 × 5 cm; calcar		..ex N. <i>Pal...</i>	sec. II	săpătura în castru, pe latura de est	<i>IDR</i> , III, 1, 176
30.	Stelă funerară	fragmentară, se păstrează partea inferioară a unui monum., retezat pe orizontală, cu un suport central pentru fixare în pământ; D: 86 × 73 × 30 cm; gresie calcaroasă	dedicat de <i>socer</i> (socru)	militar sau civil	sec. II - III	1964, la poarta de est a castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 177
31.	Stelă funerară	fragment; D: 14 × 8 × 2 cm; gresie	text bilingv: <i>M / Lys (palm) = Aure/lius</i> în palmyreniană	militar?		săpăturile din castru pe latura de est	<i>IDR</i> , III, 1, 178
32.	Placă votivă	fragm. pentru fixare în zidărie; D: 17 × 13 × 4 cm; marmură				săpături în castru (exteriorul laturii de est)	<i>IDR</i> , III, 1, 181

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
33.	Altar	fragment din partea stângă a unui monum.; D: 17 × 6 × 10,5 cm; marmură				săpături în castru (exteriorul laturii de est)	<i>IDR</i> , III, 1, 182
34.	Placă votivă(?)	fragment pregătit pentru zidărie; D: 19 × 17 × 7 cm; calcar				pe latura de vest a castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 183
35.	Altar votiv(?)	fragment din partea stângă a câmpului monum.; D: 23 × 11 × 5 cm; marmură				în anul 1975, lângă templu din așezarea civilă	<i>IDR</i> , III, 1, 184
36.	Lespede funerară	fragment pregătit pentru zidărie; D: 35 × 16 × 5 cm; calcar	<i>P.B.M/ AN/ME</i>	militar/ civil		descoperit pe latura de est a castrului <i>Tibiscum</i>	<i>IDR</i> , III, 1, 186
37.	Lespede funerară	spartă în 2 fragmente; D: 26 × 24 × 6,5 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 187
38.	Lespede funerară	fragment; D: 25 × 23 × 8 cm; calcar		militar/ civil		descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 188
39.	Lespede funerară	fragment mic; D: 19 × 20 × 4 cm; marmură				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 189
40.	Lespede funerară	fragment, marginea stângă a unui mic monum.; D: 19 × 20 × 4 cm; calcar		militar/ civil		descoperit în colțul de nord-est, în interiorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 190
41.	Lespede funerară	fragment; D: 12 × 6 × 3,5 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 196
42.	Monument (?)	fragment; D: 12 × 16 × 6 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 201
43.	Monument (?)	fragment; D: 24 × 17 × 5 cm; marmură				descoperit pe latura de est în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 202
44.	Monument (?)	fragment; D: 14 × 19 × 5 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 203
45.	Monument (?)	fragment; D: 19 × 17 × 8 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în interiorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 204
46.	Monument (?)	fragment; D: 23 × 15 × 8 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 205

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
47.	Monument (?)	fragment; D: 26 × 26 × 4 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 206
48.	Monument (?)	fragment; D: 24 × 18 × 9 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 207
49.	Monument (?)	fragment; D: 15 × 12 × 4 cm; calcar				descoperit pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1, 208
50-58.	Monumente(?)	fragmente de mici dimensiuni cuprinzând câte o literă, căzute din zidăria zidului de incintă; calcar și marmură	un tabel cu nume de militari... <i>O/...NU/RI/...ARCIANUS/GENUS DC...</i>			descoperite pe latura de est, în exteriorul castrului	<i>IDR</i> , III, 1 209-217
59.	Placă onorifică	fragment; D: 18 × 9,7 × 2,8 cm; marmură				în anul 1985, în <i>basilica</i> principiei castrului mare	completează fragmentul din 1970 (<i>IDR</i> , III, 1 129), <i>ILD</i> , 2005, 194
60.	Altar sau bază de statuie: <i>ION pro. sal/lu/tem</i>	șapte fragmente; marmură	monum. dedicat lui <i>Q. Iulius Licinianus(?)</i>		sec. III (<i>Maximinus Thrax</i>)		<i>IDR</i> , III, 1, 182, 245; Piso, Benea, 1999, nr. 3; = <i>ILD</i> , 2005, 197
61.	Altar <i>Minerva AUGG.</i> NN.	format din 3 fragmente descoperite pe rând; D: 82 × 45,5 × 23 cm; calcar	<i>Aurel. Candidianus actarius coh. I</i> <i>Vin. mill. eq. c. R.</i> <i>Antoninina</i> sau <i>Philippiana</i>			<i>principia</i> castrului, refolosit la o <i>suspensura</i>	<i>IDR</i> , III, 1, 184; Petrescu, Rogoza, 1985 și 1990 = <i>ILD</i> , 2005, 198
62.	Placă de marmură <i>Liber Pater pro. sal. Antonini Pii et Marcii Aurelii</i>	din 15 fragmente, prin lipire 8 piese; D. aprox.: 120 × 55 × 4 cm; marmură	monum. ridicat de <i>vexillatio palmyrenorum</i>	templu	Ant. Pius și M. Aurel. Verus Caesar	colțul de nord-est, în interiorul castrului mare	Piso, Benea, 1999, nr. 1 = <i>ILD</i> , 2005, 202

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
63.	Postament de statueta <i>Liber</i>	fragment; D: 8 × 16 × 9,5 cm; marmură	<i>Deo Liber.../Dignus</i>	civil		clădirea VIII/ <i>vicus</i> militar	Piso, Benea, 1999, nr. 2 = <i>ILD</i> , 2005, 203
64.	Inscripție onorifică	fragment, se păstrează partea dreaptă superioară; D: 46 × 22 × 21 cm; calcar	<i>L. Septimius Severus</i>	militar	198-211		Piso, Benea, 1999, nr. 4 = <i>ILD</i> , 2005, 209
65.	Placă	2 fragmente; D: 14 × 33 × 9 cm; și 20 × 16 × 9 cm; marmură	<i>GENER/...LIBERALI...</i>	militar/ civil		nu se cunosc condițiile de descoperire	Piso, Benea, 1999, nr. 5 = <i>ILD</i> , 2005, 210
66.	Placă votivă	2 frag. din câmpul inscripției; D: 24,5 × 29 × 4,5 cm; marmură	<i>...Ti/BISCI/.../temp/LUM P.S.../et statuum ex ar/GENTI P(ONDO)</i>	militar?		nu se cunosc condițiile de descoperire	Piso, Benea, 1999, nr. 6 = <i>ILD</i> , 2005, 211
67.	Altar	fragment din câmpul inscripției; D: 30 × 14 × 14 cm; marmură	monum. dedicat de <i>Her/mes vilicus</i>		mijloc sec. III, redes- chisă în vremea lui Gallie- nus	găsit în blocajul culoarului de nord al porții pretoriene a castrului mare	Piso, Benea, 1999, nr. 7 = <i>ILD</i> , 2005, 212
68.	Cărămidă cu inscripție	crăpătă în mai multe fragmente; D: 57,5 × 58 × 6 cm	<i>MAR.AUREL./PRINC EPS N./PORT(i)CUM D/-EUM STRAVIT</i>			fixată în pavimentul de cărămidă de la intrarea în clădirea I din castrul mare	Piso, Benea, 1999, nr. 8 = <i>ILD</i> , 2005, 213
69.	Altar onorific pentru <i>Gordian III</i>	fragment, se păstrează partea superioară a monum.; D: 84 × 53 × 22 cm; calcar	<i>Gordianus III</i>			în anul 1985, în <i>basilica</i> principiei castrului mare de la <i>Tibiscum</i>	Benea, 1997, p. 107-109 = <i>ILD</i> , 2005, 214

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
70.	Stelă funerară <i>Ael. Borafas Zabdiboli</i>	se păstrează partea inf. a registrului cu câmpul iconograf. și parțial 5 rând. din text scris; două frag. descop. în anul 1978; D: 33 x 34 x 13 cm; și 18 x 14 x 13 cm; calcar				prima parte, loc necunoscut (se păstrează la Muz. Nat. Budapesta); următoarele două provin din zona șanțului de apărare de pe latura de est a castrului, găsite în 1978	<i>IDR</i> , III, 1, 152; Petrovsky, Wollmann, 1979, p. 257-258, nr. 3 = <i>ILD</i> , 2005, 216
71.	Altar funerar	fragment; D: 61 x 50 x 19 cm; calcar	<i>XXIII / ... ANTUS/...VPO/...P</i>			anul 1978, din zona șanțului de apărare de pe latura de est a castrului	Petrovsky, Wollmann, 1979, p. 258, nr. 4 = <i>ILD</i> , 2005, 220
72.	Stelă funerară	fragment; D: 33 x 16 x 0,7 cm; calcar	<i>...AN.LX/.ODI,...LEN T...B.M</i>			anul 1978, din zona șanțului de apărare de pe latura de est a castrului	Petrovsky, Wollmann, 1979, p. 260, nr. 5 = <i>ILD</i> , 2005, 221
73.- 76.	Fragmente de litere din câmpul unor inscripții	fragmente; D: 33 x 16 x 3 cm; 12 x 9 x 7 cm; 8 x 12 x 0,2 cm; calcar				anul 1978, din zona șanțului de apărare de pe latura de est a castrului	Petrovsky, Wollmann, 1979, p. 260-262, nr. 6-9 = <i>ILD</i> , 2005, 222-224, 226
77.	Fragment de inscripție	fragment; D: 25 x 17 x 0,12 cm; calcar	<i>...M.../AV...</i>			în anul 1985, în <i>pricipia</i> castrului mare	Petrescu, Rogoza, 1990, p. 122, nr. 1 = <i>ILD</i> , 2005, 225
78.	Lepede votivă și onorifică <i>Apollo Conservator pro. sal. DD. NN Severi et Antonini</i>	marginea dreaptă ruptă; D: 87 x 75 x 30 cm; calcar	dedicat de <i>Septimius Diomedes, trib. Coh. I Vind.</i>		anul 200	<i>in situ</i> pe locul templului, pe malul drept al râului Timiș	Piso, Rogoza, 1985, nr. 1, p. 211-214 = <i>ILD</i> , 2005, 199

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar / civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
79.	Placă dedicată lui <i>Apollo Conservator</i>	monument recuperat din 42 de fragmente; marmură	dedicat de <i>P. Ael Gemellus, trib. Coh. I Vind.</i>	militar	anul 214	în jurul templului lui <i>Apollo</i> pe malul drept al râului Timiș	Piso, Rogoza, 1985, nr. 2, p. 211-214, publicări succesi- ve anterioare: 1977, 1978, 1983 = <i>ILLD</i> , 2005, 200
80.	Altar votiv <i>Minerva Augusta et Genio N. Pal.tib.</i>	întreg; D: 87 × 55 × 34 cm; calcar	Ridicat de <i>Valerius Rufinus, actarius</i>	militar		reutilizat în suspensura de la clădirea IV, castrul mare	Timoc 2006, nr. 1, p. 277- 281
81.	Placă onorifică?	se păstrează două fragmente; D: 24 × 25 × 3 cm; marmură	... <i>PR.PR./...OR.C.R./...GENT</i>			reutilizat în suspensura de la clădirea IV, castrul mare	Timoc 2006, nr. 2, p. 277- 281

Anexa 1a. Monumente sculpturale descoperite cu loc precizat/sau nu pe arealul anticului *Tibiscum*.

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar/ civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
I. Monumente funerare							
1.	Coronament cu doi lei funerari și con de pin	D: neprecizate; calcar				descoperit în zona porții mici a castrului	Daicovici, Miloia, 1930, nota 2
2.	Coronament funerar, cu lei adosați și un con de pin	bună; D: 123 × 43 × 28 cm; marmură		civil	sec. II	<i>Tibiscum</i> , loc descoperire necunoscut	Isac, Stratan, 1973, nr. 12
3.	Coronament funerar, cu doi lei adosați și un con de pin	calcar	anonim			în 1975, 1977 s-au descoperit la laz (învăt. Puraci P.)	Petrovsky, Wollmann, 1979, p. 254
4.	Coronament funerar, reprezentând un pin	întreg; marmură	anonim		sec. III	în anul 1977, în castrul mare la poarta praetoria, în culoarul blocat	Benea, Bona, 1994, foto. 11
II. Monumente votive, reliefuri descoperite la <i>Tibiscum</i>							
1.	Relief votiv, reprezentare Epona	fragment; D: 10 × 12 × 2 cm; marmură			sec. II - III	<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Isac, Stratan, 1973, nr. 4
2.	Relief votiv	fragmentar; D: 12 × 7 × 1,5 cm; marmură	Dedicant (N. Pal et N(umerus) M(aurorum))	militar	sec. II - III	<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Isac, Stratan, 1973, nr. 5 = <i>IDR</i> , III, 1, 147
3.	Relief votiv, reprezentare Epona	compus din 4 fragmente; D: 20 × 23 × 1 cm; marmură	anonim		sec. II - III	<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Isac, Stratan, 1973, nr. 6
4.	Relief votiv, reprezentare Venera	fragment; D: 12,5 × 16 × 1 cm; marmură; mediocră	anonim		sec. II - III	<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Isac, Stratan, 1973, nr. 6
5.	Relief votiv, Cavalerii danubieni	cu trei registre orizontale; D: 15,5 × 14,5 × 0,16 cm; marmură				clădirea B din colțul de nord-est al castrului mare	Moga 1972, nr. 1 Clădirea B= clădirea II
6.	Relief votiv, Cavalerii danubieni	compus din patru fragmente cu trei registre orizontale; marmură				clădirea B din colțul de nord-est al castrului mare	Moga, 1972, nr. 2

Nr crt	Denumire monument	Stare conservare	Dedicant	Militar/civil	Datare	Locul descoperirii	Bibliografie
7.	Relief votiv, Cavalerii danubieni	D: 14,5 × 11,7 × 0,18 cm; marmură				descoperit în <i>vicus</i> de la <i>Tibiscum</i> , în clădirea cu absidă = clădirea VII	Moga, 1972, nr. 3
8	Relief votiv, Cavalerii danubieni	fragment; marmură				în spațiul dintre clădirea VII și clădirea III	Moga, 1972, nr. 4.
9.	Relief votiv, Cavalerii danubieni	D: 15 × 25 × 10 cm; marmură				așezarea civilă (<i>vicus</i>)	
10.	Relief votiv, reprezentare Jupiter	calcar				1975, în afara colțului de nord - vest al castrului	Moga, Benea, 1979, p. 133, fig. 2
11.	Relief votiv, Silvanus și Diana	fragment; D: 16 × 12 × 2,4 cm; marmură				<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Benea, 1998, nr. 1
12.	Relief votiv, reprezentare Diana	D: 10 × 9,2 × 1 cm				<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Benea, 1998, nr. 2
13.	Relief votiv, reprezentare Mercur	fragment; D: 10 × 5,7 × 1,4 cm; marmură				<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Benea, 1998, nr. 3
14.	Relief votiv cu reprezentare Nimfă	fragmentar; D: 110 × 60 × 30 cm; calcar	anonim			<i>Tibiscum</i> , orașul de pe malul drept al râului Timiș, lângă izvoare de apă	Timoc, 2004, p. 77-78, fig. 1
III. Statui fragmentare							
1.	Cap de statuie Jupiter	fragment; D: l=40 cm; marmură				în <i>vicus</i> , clădirea III, încăperea centrală de pe latura de vest	Benea, Bona, 1994, p. 68-69
2.	Fragment statuie votivă Liber	fragment, se păstrează o mână cu o pateră; marmură			sec. III	<i>Tibiscum</i> , clădirea I, castrul mare	Inedit; Cercetări M. Moga
3.	Fragment statuie votivă Liber	se păstrează un fragment de mână; marmură			sec. III	<i>Tibiscum</i> , clădirea I, castrul mare	Inedit; Cercetări M. Moga
4.	Postament de statuie	fragment, se păstrează doar postamentul; D: 16 × 3,8 × 4,5 cm			sec. III	<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Benea, 1998, nr. 4
5.	Postament de statuie	fragment, se păstrează doar postamentul; D: 12 × 7,1 × 4 cm				<i>Tibiscum</i> , loc de descoperire necunoscut	Benea, 1998, nr. 5

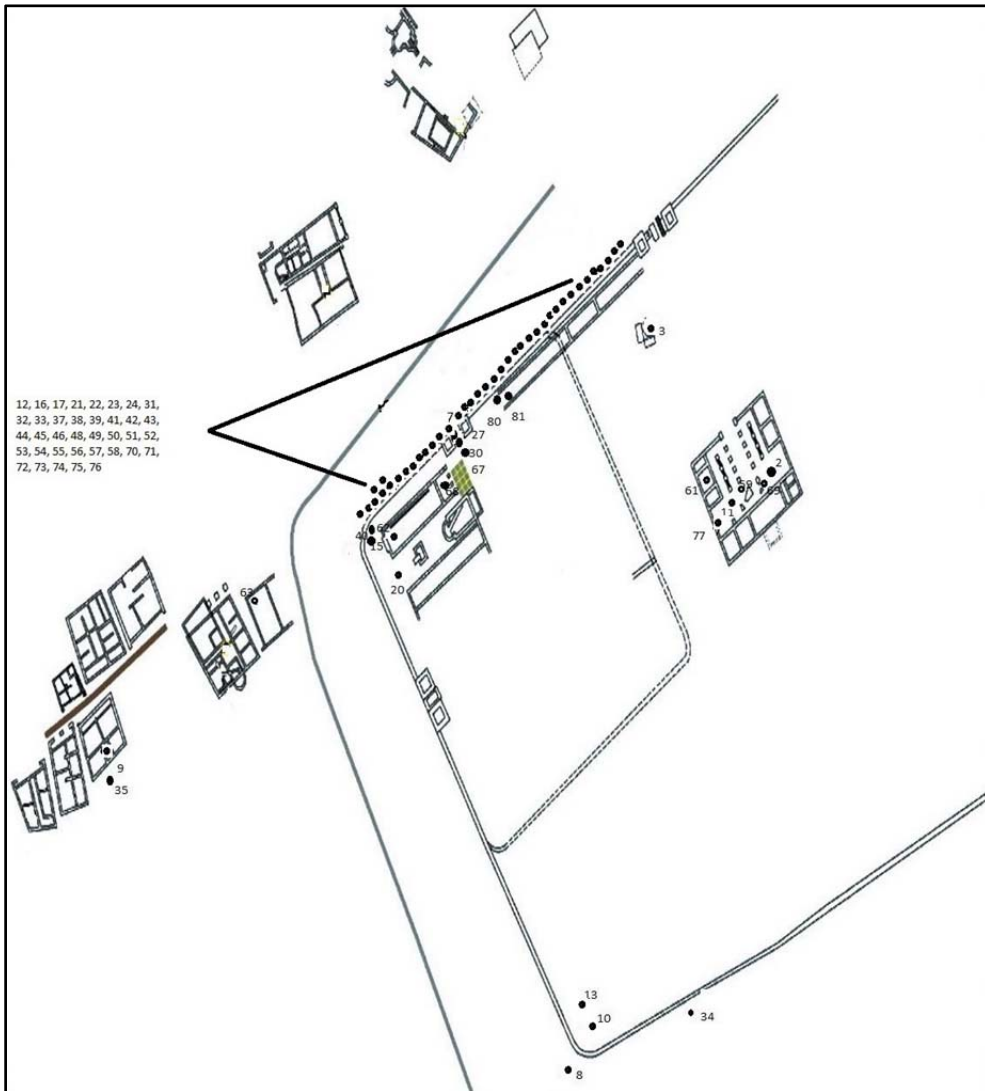
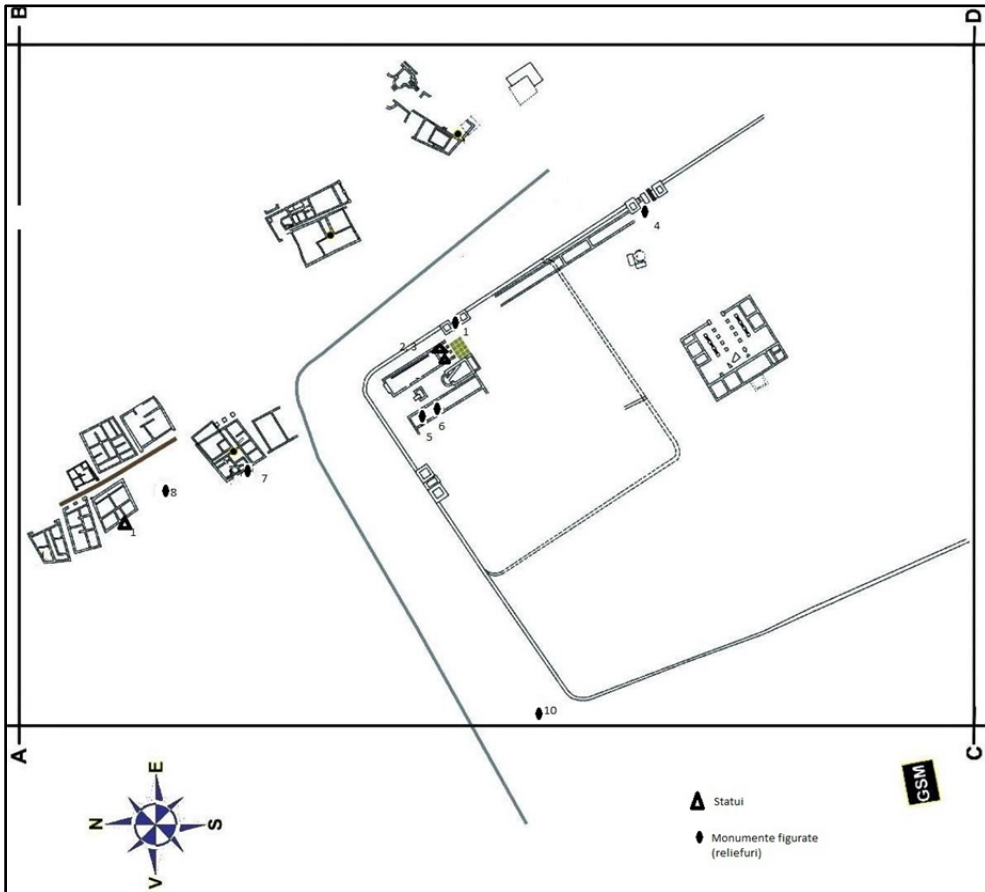

Fig. 1. Tibiscum. Locul descoperirilor monumentelor epigrafice din castrul și vicus-ul militar.

**Fig. 2. Tibiscum. 1. Locul descoperirilor reliefurilor votive;
2. Locul descoperirilor de statui fragmentare.**

BIBLIOGRAFIE

- IDR, III, 1 *Inscripții antice din Dacia și Scythia minor*, Colecție îngrijită de D. M. Pippidi și I. I. Russu, Seria primă, *Inscripțiile Daciei romane*, Volumul III: *Dacia Superior*, I: *Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș)*, Adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. Russu, în colaborare cu Milena Dușanić, Nicolae Gudea, Volker Wollmann, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1977, 289 pg.
- ILD, 2005 Constantin C. PETOLESCU, *Inscripțiile latine din Dacia / Inscriptiones Latinae Daciae*, Institutul de arheologie "Vasile Pârvan", Ed. Academiei Române, București, 2005, 332 pg., ISBN 9732712260.
- Benea, 1997 Doina BENEĂ, *Epigraphica (I)*, În: Mihai BĂRBULESCU (coord.), *Civilizația Romană în Dacia*, Bibliotheca Rerum Transsilvaniae, 19, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca – Turda, 1997, 264 pg., ISBN 9735771012; pp. 107-118.
- Benea, 1998 Doina BENEĂ, *Reliefuri sculpturale votive tibiscense (I)*, În: *Analele Banatului*, 6, 1998, pp. 233-241.
- Benea, 2013 Doina BENEĂ, *Istoria Banatului în antichitate*, Bibliotheca Historica et Archaeologica, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, 472 pg., ISBN 978-973-592-316-7.
- Benea, Bona, 1994 Doina BENEĂ, Petru BONA, *Tibiscum*, Ed. Museion, București, 1994, 154 pg.+ 58 pl., ISBN 973-95902-6-8.
- Benea, Hica, 2004 Doina BENEĂ, Ioana HICA, *Damnatio Memoriae în arhitectura romană de la Dunărea de Jos*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2004, 192 pg., ISBN 973-592-121-9.
- Bratož, 1996 Rajko BRATOŽ, *Christianisierung der Nordadria- und Westbalkanraumes in 4. Jharhundert*, În: Rajko BRATOŽ (ed), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Situla, 34, Narodni Muzej Slovenije, Ljubiana, 1996, 408 pg., ISBN 9616169033; pp. 299-366.
- Daicoviciu, 1945 C[onstantin]. DAICOVICIU, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, 271 pg.
- Daicoviciu, Miloia, 1930 Constantin DAICOVICIU, Ioan MILOIA, *Cercetări arheologice în Banatul de sud*, În: *Analele Banatului*, 1930, pp. 10-24.
- Gudea, 2002 Nicolae GUDEA, *Îndreptări arheologice I. Note la Mithraea în Dacia*, În: *Apulum*, 39, 2002, pp. 618-622.
- Gudea, Bozu, 1977 Nicolae GUDEA, Ovidiu BOZU, *A existat un sanctuar mithriac la Pojejena?*, În: *Banatica*, 4, 1977, pp. 117-130.
- Gudea, Bozu, 1979 Nicolae GUDEA, Ovidiu BOZU, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, În: *Banatica*, 5, 1979, pp. 181-185.
- Hügel, 2003 Peter HÜGEL, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian)*, Ed. Neremia Napocae, Cluj-Napoca, 2003, 266 pg., ISBN 973-7951-25-5.
- Isac, 2006-2007 Dan ISAC, *Reparații și reconstrucții în castrele Daciei Romane în a doua jumătate a secolului III p.Chr. (O nouă analiză a fenomenului)*,

- Isac, Stratan, 1973 În: *Ephemeris Napocensis*, 16-17, 2007, pp. 131-163.
Dan ISAC, Ioan STRATAN, *Monumente de artă provincială romană, în Muzeul din Lugoj*, În: *Banatica*, 2, 1973, pp. 117-130.
- Marcu, 2004-2005 Felix MARCU, *Places of Worship in forts*, În: *Acta Musei Napocensis*, 41-42/1, 2005, pp. 75- 105.
- Moga, 1971 Marius MOGA, *Pagus Tibisciensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana*, În: *Tibiscus*, 1, 1971, pp. 41-50.
- Moga, 1972 Marius MOGA, *Noi tăblițe votive de la Tibiscum închinat cavalerilor danubieni*, În: *Tibiscus*, 2, 1972, pp. 39-51.
- Moga, Benea, 1979 Marius MOGA, Doina BENEA, *Tibiscum și războaiele marcomanice*, În: *Tibiscus*, 5, 1979, pp. 133-140.
- Mureșan, Mureșan, 2015 Ioana MUREȘAN, Lucian Mircea MUREȘAN, *Between Monument and Sepulchre - some Aspects regarding the legal Status of Sarcophagi in Roman law*, În: *Tibiscum*, 6, 2015, pp. 305-309.
- Petrescu, Rogoza, 1990 Sorin PETRESCU, Petru ROGOZEA, *Tibiscum – principia castrului mare (I)*, În: *Banatica*, 10, 1990, pp. 107-136.
- Petrovsky, Wollmann, 1979 Maria PETROVSZKY, Volker WOLLMANN, *Materiale epigrafice descoperite la Tibiscum*, În: *Studii și Comunicări Caransebeș*, 1, 1979, pp. 253-263.
- Pintilie, 1999-2000 Mariana PINTILIE, *Mithraea în Dacia*, În: *Ephemeris Napocensis*, 9-10, 2000, pp. 231-240.
- Piso, Rogoza, 1985 Ioan PISO, Petru ROGOZEA, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, În: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 58, 1985, pp. 211-218.
- Piso, Benea, 1999 Ioan PISO, Doina BENEA, *Epigraphica Tibiscensia*, În: *Acta Musei Napocensis*, 36/1, 1999, pp. 91-106.
- Talmațchi, Șova, 2015 Gabriel TALMAȚCHI, Constantin ȘOVA, *Observații privind casa urbană romană târzie (domus) din provincia Scythia și alte descoperiri arheologice din sectorul sud-CI de la Tropaeum Traiani*, În: *Peuce*, SN, 13, 2015, pp. 137-192.
- Timoc, 2004 Călin TIMOC, *Neue Inschriften aus dem Römischen Kastell von Tibiscum*, În: *Analele Banatului*, SN, 14, 1, 2004, pp. 277-281.
- Timoc, 2006 Călin TIMOC, *Contribuții la problema aprovizionării cu apă a orașului antic Tibiscum*, În: *Patrimonium Banaticum*, 3, 2006, pp. 77-81.
- Tudor, 1939 Dumitru TUDOR, *Tăblițe votive din Tibiscum ale cavalerilor danubieni*, În: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 32, 1939, pp. 30-73.